

אראלה למדן משתיקה לזעקה לדיבור: שלושה דורות של אימהות בקיבוץ יד טבנקין, 2004, 272 עמודים.

דבורה ברנשטיין*

קריאת ספרה של אראלה למדן, משתיקה לזעקה לדיבור, היא חוויה של קולות מהדהדים. הקול הנישא הוא קולותיהן של הנשים, חברות קיבוץ, אשר מספרות את סיפור אימהותן, וסיפור זה מועבר אל הקוראים אגב התערבות מועטת יחסית של החוקרת הכותבת. תוך כדי קריאה הדהדו באוזני קולות נוספים – קולותיהם של רבים המקטרגים (בשנים האחרונות בעיקר) על החינוך המשותף בקיבוץ ופורסים את התנסויות ילדותם; קולות של רבים (שהם פלח משמעותי בחברה הישראלית) אשר נפגשו עם הקיבוץ באופן זה או אחר, בסיפורי הורים או סבים וסבתות, בביקורים חוזרים ונשנים אצל דוד או אח גדול, בשירות בנח"ל או בחברות קצרת זמן, עוד לפני הקמת משפחה. קולות נוספים הם קולותיהם של קיבוצים המשנים כיום את דמותם, לעתים בקול חריקה ובמחיר כבד. קולות נוספים אלה, גם אם לא הוזכרו כמעט, הדהדו באוזני והשפיעו לא מעט על תהליך הקריאה, כפי שאסביר בהמשך.

ספרה של אראלה למדן מבוסס על עבודת דוקטורט, שבאה לבחון את טיבה ומשמעותה של האימהות בקיבוץ בחייהן של נשים, חברות קיבוץ. משמעות זו נדונה בהקשר של תהליכי שינוי מרחיקי לכת בקיבוץ בכלל ובחינוך הקיבוצי בפרט. נושא המשפחה והאימהות בקיבוץ העסיק סוציולוגים בכירים, ביניהם יונינה טלמון-גרבר בשנות השישים, יוסף שפר בשנות השבעים ואלי בן-רפאל וסשה ויטמן בשנות השמונים והתשעים. ספרה של אראלה למדן מבוסס על מחקר שנערך באמצע שנות התשעים ורואה אור כעשר שנים מאוחר יותר, בתקופה שהקיבוץ עבר ועובר שינויים מרחיקי לכת. הדינמיקה הפנים-קיבוצית מהווה ציר מרכזי בספר זה, אשר בנוי סביב ממד הזמן ומבחין בין שלושה דורות של נשות קיבוצים, כאשר בכל דור חוו הנשים את האימהות בצורה שונה.

למדן בחרה את הנשים על-פי שלוש קבוצות גיל: נשים מדור המייסדים, שהיו בנות 75–85 בזמן הראיון; בנות הדור השני, ילידות קיבוץ, בנות 45–60 בזמן הראיון; ואימהות צעירות, דור שלישי בקיבוץ, בנות 27–40 בזמן הראיון. הראיון היה פתוח, מפורט ומובנה למחצה. החוקרת רצתה לעמוד על טיבה של חוויית האימהות ביישוב שיתופי, שאפשר לצפות שייווצר בו מתח בלתי נמנע בין חוויית האימהות, הנתפסת כחווייה אישית ופרטית, לבין הישות השיתופית (הקיבוץ), אשר התערבה, קבעה, פסקה ותמכה במידות שונות בתקופות השונות. הנחת היסוד במחקר היא שמתח זה יקבל ביטויים שונים בתקופות שונות, כחלק מהמעבר המשמעותי בחברה הישראלית כולה משיתופיות מרחיקת לכת לאינדיווידואליזם. מעבר זה ניכר גם בקיבוץ, שהשיתופיות הייתה בו הקיצונית ביותר והטביעה את חותמה יותר מכל מקום אחר גם בתחום הפרטי, בחיי המשפחה, בחוויה הפרטית של נשים וגברים, ובמיוחד בחוויית ההורות והאימהות של הנשים.

הראיונות נגעו בתחומי חיים רבים: יחסה של האישה (בת הדורות השונים) לקיבוץ ולהיבטיו השיתופיים; יחסה להסדרי החינוך השונים בקיבוץ, בהם בית הילדים, דומיננטיות

* אוניברסיטת חיפה

המטפלת (במיוחד בדור המייסדות) והמעבר מלינה שיתופית ללינה משפחתית; תפיסתה את אימהותה, את יחסיה עם ילדיה ועם אמה־שלה; וכן גישתה לעבודה בקיבוץ או מחוצה לו. תת־הנושאים היו נתונים מראש, כנראה, במערך מחקר מובנה למחצה, אך הראיונות היו עמוקים ומפורטים, ובמקרים רבים גם נוקבים, טעונים ועמוסי רגשות. הספר מציג לפנינו את תוכני הראיונות בשני פרקים, שהם עיקרו של הספר. למדן בנתה את דבריהן של הנשים סביב שני צירים השזורים זה בזה – הקולקטיב והפרט. או ליתר דיוק: ציר אחד הוא הקולקטיב והאופן שבו האישה חוותה את משמעות הקולקטיב והשייכות אליו; והציר האחר, ציר הפרט, הוא האופן שבו האישה תפסה, הבנתה ופירשה את זהותה האישית והמגדרית־אימהית. טענתה הבסיסית של למדן היא שבמהלך הדורות חלו שינויים ברורים ביותר בשני הצירים האלה, שינויים שהעניקו משמעות שונה לחוויית האימהות.

הספר עצמו מאורגן באופן הממחיש טיעון זה: כבר בפרק המבוא האישי מובאים דברי נשים, אחת מכל דור, כדי לייצג את הנושא הבסיסי אשר מאפיין, על־פי ניתוחה של למדן, את האימהות בדור המסוים. בהמשך, כל אחד משני הפרקים (פרק ה"קולקטיב" ופרק ה"פרט") מחולק לפי שלושת הדורות, ותת־נושאים מסוימים נבחנים מבעד לעיניהן של האימהות מן הדורות השונים. עיקר התערבותה של החוקרת הוא בהבניה: הבניית הראיונות לתת־נושאים, והבניית הפרקים על־פי הצירים – הציר קולקטיב־פרט מחד גיסא, וציר האורך של התמורות שחלו במהלך הדורות מאידך גיסא. בתוך הבניה זו משאירה למדן את עיקר הבמה לנשים הדוברות. היא מביאה את דברי המרואיינות כלשונם, בלוויית מעט מאוד התערבות, פרשנות, פירוק או "קריאה חתרנית". הדברים אכן מאלפים, נוגעים ללב, ואין ספק שגם מקומה של הקוראת משפיע במידה ניכרת. אני, כפי שאסביר בהמשך, מצאתי עניין מיוחד בדור המייסדות.

נוסף על המורכבות הרבה העולה מדברי המרואיינות והאמביוולנטיות הבלתי נמנעת הקיימת בנושא טעון כל־כך, למדן טוענת שבכל אחד מן הדורות אפשר למצוא מאפיינים ייחודיים. טענה זו באה לידי ביטוי גם בשמו של הספר – "משתיקה, לועקה לדיבור", כלומר, כל דור מתאפיין בהתייחסות שונה לשיתופיות, ולפיכך גם בהתייחסות שונה לאימהות. למדן טוענת שאפשר להבחין בשלושה טיפוסים דוריים של אימהות:

- האם מהדור הראשון – האם "האדיאולוגית־שותקת": היא שותקת את חוויית האימהות הפרטית שלה, אך מספרת בהזדהות ובהתלהבות, אם גם בנימת ביקורת מסוימת, על ערכי הקיבוץ, שדגלו בויתור על האינטימיות האימהית הפרטית.
- האם מהדור השני – האם ה"קונפורמית־זועקת": היא מצייתת במעשיה למסגרות השיתופיות, אך זועקת נגדן בדיבורה.
- האם מהדור השלישי – ה"אינדיבידואלית־מדברת": היא מקושרת מאוד לצרכים האינדיבידואליים שלה ומציגה אותם ישירות לעצמה, למטפלות ולנציגי הקיבוץ (ע' 18).

על־פי החומרים המוצגים לפנינו, כל אחד מהטיפוסים הדוריים האלה הוא טעון ומורכב יותר מכפי שהוא מוצג בסעיפים לעיל. בנות הדור הראשון, דור המייסדות, מוצגות כמי שקיפחו את אימהותן והודו בכך מאוחר יותר, בכאב ובתחושת הפסד עמוק, לאחר שראו את בנותיהן ובעיקר את נכדותיהן חוות אימהות פתוחה ורגשית הרבה יותר. נראה לי שהמרכיב "שתיקה" מורה על כך שהן עצמן השתיקו את אימהותן. מובאות לא מעטות

הובאו לכך, וביניהן דבריה של ליוזה (בת 83) בפרק המבוא: "...למשל כשהם היו באים הנכדים הקטנים, והם היו ישנים, ואת רואה איך הם מתעוררים בבוקר, לא פעם הייתי אומרת לבעלי שאנחנו בעצם הפסדנו את הקשר הזה הנחמד של הקימה בבוקר - - - או להשכיב ילד לישון. אז לא כל כך הרגשתי שזה חסר, כי לא היה. אבל אז כשבאו הנכדים, אז הבינותי שאנחנו היינו חסרי משהו, חסרי קשר, חסרי רגש. מאוד לא פיתחנו את זה אצלנו... (שתיקה ארוכה)... האימהות בשבילי זה משהו שהחמצתי" (ע' 15). אלה אכן מילים קשות, אך התמונה המלאה המתקבלת לגבי דור המייסדות היא מורכבת ועשירה הרבה יותר. הן תיארו במפורט את משמעותם העמוקה של חיי השיתוף ושל חוויית החיים באותו זמן. היה להן חלום, ורובן טוענות גם כיום שהחלום היה ראוי, והיה כדאי לחיות את החיים שהיו אמורים להגשימו. רובן אומרות שלא הרגישו אז שהן מקפחות את ילדיהן, אם כי ידעו לספר על רגעי מתח ולחץ. חיהן היו עשירים, הן טוענות בבואן להעריך ולסכם אותם. איני בטוחה שבנות הדורות הבאים, שחוו אימהות נוחה יותר, פתוחה יותר ומעשירה יותר, לדבריהן, יסכמו את חייהן באותה מידה של שלמות עצמית. יש לזכור שכל התבוננות לאחר בגיל כזה היא בעייתית, והיא מעידה בעיקר על המקום שבו עומדת המסתכלת באותו רגע.

להערכתי, אילו היו הראיונות נערכים בשנים האחרונות, היינו מוצאים התייחסות כואבת יותר לתהליכי ההפרטה, והיו שהתייחסו לכך כבר אז. בתגובה לשאלה אם במבט לאחר היא סבורה שהיה כדאי לחיות בקיבוץ, ענתה המרואיינת קלרה: "לי זה היה כדאי. אבל כואב מה שקורה. אני לא אוהבת את ההפרטה בחדר האוכל. חדר האוכל היה לי בית, עכשיו זה מסעדה זה לא בית... לקחו לי את הבית" (ע' 57). בקיבוצים רבים, לא רק חדר האוכל נלקח כיום, אלא גם תנאי יסוד נוספים הנחוצים לקשישים, אשר נשאו בעול הקשה בשנים הראשונות. כפי שאמרתי בתחילה, דברים אלה, שלא נאמרו, הדהדו בראשי בעת הקריאה.

גם דברי הדור השני והשלישי עוררו בי מחשבות ותהיות. נשות הדור השני הן הנשים אשר דחפו, בשקט ובהדרגתיות, את המעבר מהלינה המשותפת ללינה הפרטית. הן מוצגות ומציגות את עצמן כצייתניות, ככאלה שהפנימו את ההכרח לציית, אך בלי אותה השלמה עמוקה ופעילה של אימהותיהן. היה בהן שילוב של צייתנות כפויה וזעם, אשר לא איבד לגמרי מעוקצו גם בעת הראיונות. עם זאת, למרות הצייתנות, הן שחוללו את המעבר ללינה הפרטית - מעבר מהפכני ורב-משמעות, אשר אינו משתלב עם אותה צייתנות וחשש מסירוב לצו השיתופי. אימהות הדור השני הן שפותחות את הדיבור על האימהות כחווייה מלאת אור ויופי, שמחה, רגש, חום וזרימה, דיבור אשר הולך ומתעצם בדור השלישי. אומנם נשמעים מדי פעם קולות המדברים גם על אמביוולנטיות ותשישות, אך הם בטלים בשישים לעומת האושר והעושר הרגשיים של החוויה המרכזית המעצבת, אשר דוחקת הצדה מחויבויות אחרות. ושוב נשארתי עם תהיות: האם הדוברות והחוקרת לא יצרו האדרה של האימהות? בנות הדור השני והשלישי לא התייחסו כמעט לעבודתן. אם היה קונפליקט בין האימהות לעבודה (קריירה וקידום) ברור שהאימהות היא שגברה, ובכך אין פליאה. אך כמעט לא נידונו קונפליקטים, התלבטויות והערכות של מחיר והפסד. בקרב נשים עירוניות, ובמיוחד בקרב נשים בעלות השכלה, המתח בין האימהות לעבודה הוא ציר מרכזי בחייהן. לגבי נשות הקיבוץ, כפי שהן מוצגות כאן, מתח זה הוא שולי. אני תמהה אם ומתי יסתכלו אחורה ויראו את הדברים קצת אחרת.

וגם כאן ברצוני לקשור סוגיה זו לתהליכי ההפרטה. כאשר רואיינו בנות הדור השלישי, הן ציירו תמונה של חיים אידיליים במידה ניכרת. חינוך קיבוצי מעולה, פרטיות, אפשרות לשילובו של בן-הזוג בהורות פעילה וכיוצא באלה. אך מאז התרחשו תהליכים מסוימים. העבודה בתוך הקיבוץ זוכה במקרים רבים בשכר דיפרנציאלי, ואפלייתן של נשים בשוק העבודה הועתקה לתוך הקיבוץ. העבודה וההשתכרות מחוץ לקיבוץ נהפכו לאפשרות ולעתים אף להכרח. חוויית האימהות אינה יכולה להישאר מנותקת מן התהליכים הללו. לא רק הקולקטיב חודר לחוויה הפרטית האינטימית, אלא גם מציאות החיים הכלכלית. לאן יובילו שינויים אלה? דבריהן של בנות הדור השלישי, כפי שנמסרו באמצע שנות התשעים, אינם מבשרים טובות. הן נראות לי שקועות בפרטיותן ובהאדרת מרכזיותה של האימהות, עד שאני תוהה אם הן ימצאו את הכוח למאבקים הייחודיים שלהן – מאבקים לשוויון בתנאים משתנים. אך מכיוון שכל תקופה פותחת כיוונים נוספים ומעירה כוחות חדשים, כולי תקווה שכוח זה אכן יימצא להן.